

**MADAALLII RAAWWII HOJII (MRH) ABBOOTII SEERAA
OROMIYAA: BARBAACHISUMMAA FI SIRNA RAAWWII
ISAA**

Tafarii Baqqalaa*

ABSTRACT

Both Federal Democratic Republic of Ethiopia and Oromia National Regional State Constitutions clearly stipulate that except under exceptional situations, judges at all levels shall not be removed from their duties before they reach retirement age. One of these exceptions is gross incompetence or inefficiency of judges. To say a judge is grossly incompetent or inefficient, there must be a system known as judges' performance appraisal system through which an assessment is made. Generally speaking, there is no universally accepted performance appraisal system. However, a system which is wholistic and exhaustive in its standards, sources of information and methodologies in general (commonly termed as 360-degree performance appraisal system) is highly preferred. This is also true in case of judicial performance appraisal. Coming to Oromian context, currently, there is no scientific system to appraise the performance of judges. As a result, it is hard for Judicial Administration Council to make decisions on judicial affairs like promotion of judges, and existence of gross inefficiency. This in turn, negatively affects not only independence but also accountability of judges. Hence, it is timely to implement 360-degree performance appraisal system in Oromian courts so as to evaluate performance of judges.

* LL.B (Yunivarsiitii Addis Ababaa); Inistiitiyuutii Leenjii Ogeessota Qaamolee Haqaa fi Qo'annoo Seeraa Oromiyaatti, Bakka Bu'aa Gaggeessaa Hojii Qo'annoo fi Qorannoo; E-mail: bekele.teferi@yahoo.com Barruun kun cuunfaa qorannoo bara 2002 gaggeeffamee fi moojuulii leenjii hojiirraa bara 2003 barreessaama kanaan qophaa'e dha. Barreessan kun namoota qorannoo fi moojuulii barruu kanaaf ka'umsa ta'e gulaaluun yaada ijaarsaa kennaniif: Dasaa Bulchaa, Misgaanuu Mul'ataa, Alamaayyoo Taganee, fi Milkii Makuriyaaf galata guddaa qaba.

SEENSA

Hojiin madaallii hin qabnee fi fardi cancala hin qabne walfakkaatu yoo jedhame dogoggora hin ta'u. Sababni isaa, isaan lachuu gara itti deeman waan hin beekneefi. Manneen hojii adda addaas raawwii hojii isaanii akka mana hojii fi akka hojjetaa dhuunfaatti kan madaalan kanuma irraa ka'aniiti. Manneen murtiis manneen hojii adda addaa keessaa tokko waan ta'aniif, raawwii hojjettoota isaanii, keessumaa kan abbootii seeraa madaaluutu irraa eegama. Kana gochuuf immoo sirni madaallii raawwii hojii jiraachuu qaba.

Haa ta'u malee, sirni kun akkuma biyya keenyaattuu diriiree hin jiru ture. Kun ammoo faayidaawwan¹ sirnichaan argamuu malan akka hin argamne kan godhe ta'uu bira darbee, dhimmoota Heeraan, labsii fi qajeelfamaan² taa'anii jiran tokko tokko hojiitti hiikuu keessatti rakkoon akka uumamu godheera; godhaas jira.

Waggoota muraasa dura, Manni Murtii Waliigala Oromiyaa sirna MRH abbootii seeraa diriirsuun rakkoowwan kana furuuf sochii godhee kan ture yoo ta'ellee, hin milkaa'iin hafeera. Kana boodas,

¹ Madaalliin raawwii hojii abbootii seeraa faayidaawwan kallattii adda addaan ibsamuu danda'aa kan akka beekumsa namoota abbootii seeraa filatanii fooyyeessuu, bilisummaa abbaa seerummaa guddisuu, itti gaafatamummaa abbaa seerummaa cimsuu, fi raawwii hojii abbaa seerummaa fooyyeessuu jedhaman qaba. Maalummaa isaaniis kutaa of danda'e goonee barruu kana keessatti tokko tokkoon kan ilaallu ta'a.

² Fakkeenyaaf, hojiirra oolmaa tumaawwan Heera Mootummaa Naannoo Oromiyaa, kwt.63 (4)(a); Labsii Gumii Bulchiinsa Abbootii Seeraa Oromiyaa Irra Deebi'anii Dhaabuuf Bahe, Lab.Lak.142/2000, kwt.8(5) fi 8(6); Qajeelfama Raawwii Guddina Sadarkaa Abbootii Seeraa fi Muudamtoota Gumii Manneen Murtii Naannoo Oromiyaa, Qaj.Lak.2/2001, kwt.7(1), 8(1), 9 (1) fi 10(1) yoo ilaalle hundi isaaniiyyuu jiraachuu sirna MRH abbootii seeraa akka haal-dureetti barbaadu.

sirna kana diriirsuun barbaachisaa akka ta'e itti amanuun, sadarkaa federaalaa fi naannoo keenyaatti bara 2002 ALI irraa kaasee hojiiwwan hojjetaman ni jiru. Fakkeenyaaf, sadarkaa lamaanittuu, qorannoon geggeeffamee argannoon isaa bakka dhimmamtoonni argamanitti ifa ta'eera.

Haaluma kanaan, yeroo ammaa, sadarkaa naannoo keenyaatti hojiitti galamuuf haal-dureewwan barbaachisan kallattiima qorannoon geggeeffame agarsiiseen hojjetamaa jira. Fakkeenyaaf, leenjiin hubannoo cimsuu abbootii seeraaf kennamaa tureera. Barruun kunis cuunfaa qorannoo fi leenjii sirna MRH abbootii seeraarratti sadarkaa Naannoo keenyaatti hojjetaman yommuu ta'u, gaaffiiwwan gurguddoo lama deebisuuf kan yaalu dha. Tokkoffaa, sirna MRH qabaachuun abbootii seeraa Oromiyaaf ni barbaachisaa? kan jedhu dha. Lammeffaa, sirni MRH kun kan barbaachisu yoo ta'e, sirna attamii ta'uu qabaa? kan jedhu dha. As irratti waanti hubatamuu qabu, barruun kun dhimmoota MRH abbootii seeraan walqabatan hunda gadi fageenyaan kaasee tokko tokkoon kan xiinxalu miti. Sababni isaa, sirni MRH abbootii seeraa yaad-rimee bal'aa waan ta'eef, dhimmoota hunda duguuguun barruu gabaabaa kana keessatti hammachiisuun waan danda'amu miti. Xiyyeeffannoon isaa inni guddaan, gaaffiiwwan ijoo lamaan olitti ka'an deebisuun kallattii furmaataa agarsiisuu dha. Kanaafis, kutaawwan shanitti caaseffamuun dhiyaateera.

Kutaan duraa, madaalliin raawwii hojii abbootii seeraa akka waliigalaatti maal akka fakkaatu maalummaa fi seenaa guddinaa irraa ka'uun ibsa. Kutaan lammataa, MRH abbootii seeraa geggeessuu ilaalchisee muuxannoon biyya Ameerikaa maal akka fakkaatu

agarsiisa. Kutaan sadeffaa, sirna MRH abbootii seeraa diriirsanii hojiirra oolchuu keessatti yaaddoowwan jiran maalfaa akka ta'an kallattii adda addaan kaasee sakatta'a. Kutaan afraffaa, sirna MRH manneen murtii Oromiyaa keessatti diriirsuun bu'uura seerummaa maalii akka qabuu fi rakkoowwan qabatamoo dhibamuu sirnichaarraa maddan maalfaa akka ta'an ibsa. Dhumarratti, kutaan shanaffaa barruu dhiyaate irratti hundaa'uun yaada gudunfaa fi furmaataa kaa'a.

I. MRH ABBOOTII SEERAA: WALIIGALA

1.1. MAALUMMAA FI SEENAA GUDDINA MRH:

GABAABINAAN

Hayyootni bulchiinsaa MRHf hiikkaawwan adda addaa yommuu kennan ni mul'ata. Fakkeenyaaf, hayyootni *P.Subba Rao fi VSP Rao* jedhaman MRH jechuun, mala amala hojjettoonni hojii irratti qaban bifa baay'inaa fi qulqul'ina hojii hojjetame of keessatti hammachuu danda'uun itti madaalan jechuu akka ta'e hiikani jiru³. Hayyootni biroo, *Sexton Adams fi Adelaide Griffin* jedhaman ammoo MRH jechuun mala faayidaa hojjetaan tokko mana hojii tokkoof qabu bifa sirrii fi alloogii ta'een bulchiinsi mana hojii sanaa xiinxaluu itti danda'u dha jechuun hiikaniiru⁴.

Hiikkaawwan MRH olitti kennaman lamaanuu haala adda addaan kan ibsamani dha. Haa ta'u malee, haala gadi fageenya qabuun yoo

3 P.Subba Rao & VSP Rao, Personnel (Human) Resource Management Text, Cases and Games (Konark Publishers PVT LTD, 2000) F.218.

4 Sexton Adams & Adelaide Griffin, Modern Personnel Management (A Self-Instruction Program: Cases and Applications, 1987) F.57.

xiinxalaman lamaanuu ergaa walfakkaatu dabarsu. Innis, madaalliin raawwii hojii mala ta'uu isaa fi malli kunis hojiin hojjetaan tokko hojjete hangam akka ta'e bifa sirrii ta'een kan ittiin safaruu dandeenyu dha.

Akka seenaatti, gochi akkasii kun durumaan qabee kan ture akka ta'e barreeffamootni ni mul'isu⁵. Haa ta'u malee, madaalliin raawwii hojii hammayyaa ta'e bifa sirnaawaa, caaseffamaa, idilaa'aa fi karoorfamaa ta'een kan geggeeffamu yommuu ta'u, kun kan eegale Waraana Addunyaa Lammeffaa keessaa fi isaa booda⁶. Deemsa yeroo keessas sirni itti geggeeffama isaa jijjiiramaa fi fooyyaa'aa deeme. Jijjiiramni kunis itti fayyadama jechaan, kaayyoo itti geggeeffamuun, daangaa raawwiin, mala itti geggeessanii fi kanneen biroon ibsamuu kan danda'u dha⁷.

Egaa, maalummaa fi seenaa guddina MRH gabaabinaan akka kanatti ibsuun ni danda'ama. Kan abbootii seeraas kanumaan walqabsiifnee ilaaluun barbaachisaa ta'a. Maalummaa irraa yoo eegallu, hiikkoon MRH abbootii seeraa hiikkoo MRHf akka waliigalaatti armaan olitti kennamee jiru irraa kan fagaatu miti. Haaluma kanaan, MRH abbootii seeraa jechuun mala akkaataa abbaan seeraa tokko seera jiru itti hiiku, hojii isaa itti to'atuu, fi mana murtii keessatti namoota itti

⁵.Introduction to Performance Appraisal, F.1;<http://www.performance.appraisal.com/intro.htm> <Onkoloolessa 16,2009 kan ilaalame>

⁶.Olitti Yaadannoo Lak.3, F.217.

⁷.Olitti Yaadannoo Lak.4.

keessummeessu ittiin madaalan jechuu akka ta'e hayyoonni *Richard fi Sharon* jedhaman ni ibsu.⁸

Gara seenaa guddina isaatti yoo deebinu, madaalliin raawwii hojii abbootii seeraa gosoota MRH ogummaa biroon wal bira qabamee yoo ilaalamu, boodarra hafee dhiheenya kan jalqabe yommuu ta'u, kunis dhuma bara 1970'ootaa fi jalqaba bara 1980'ootaa keessa biyyoota dhihaatti akka ta'e og-barruuwwan tokko tokko ni hubachiisu⁹. Haa ta'u malee, yeroo ammaa kana, manneen murtii keessatti akka meeshaa bulchiinsa tokkootti ilaalamaa fi guddachaa kan jiru akka ta'e hubachuun barbaachisaa dha.

1.2. MRH FI NAAMUSA ABBAA SEERUMMAA: WALITTI

DHUFEEENYA

MRH abbootii seeraa fi naamusni isaanii dhimmoota walitti dhufeenya qabanidha. Walitti dhufeenya yommuu jennu ammoo garaagarummaa fi/ykn tokkummaan ibsamuu danda'a waan ta'eef, isaaniin addaan baafnee ilaaluun barbaachisaa ta'a. Mee dura, garaagarummaa irraa haa jalqabnu.

⁸ .Richard & Sharon, Judge Not That Ye Be Not Judged: Evaluating the Performance of Judges F.10, <http://www.allacademic.com/meta/p-mala-apa-research-citation/2/0/9/16/1>.

⁹ .Kate Malleson, *Judicial Training and Performance Appraisal: The Problem of Judicial Independence*, *The Modern Law Review*, Vol.60, No.5, F 655, <http://www.jstor.org/pss/1096956>.

1.2.1. Garaagarummaa

Kana karaa baayyee ilaaluu dandeenya. Tokkoffaa, garaagarummaan jara lachuu hiikkoo isaaniitiin ibsamuu danda'a. MRH abbaa seerummaa jechuun maal jechuu akka ta'e olitti ilaalleerra. Naamusa abbaa seerummaa jechuun garuu, hojii abbaa seerummaa hojjechuu keessatti qajeelfamoota abbootiin seeraa ittiin hoogganaman jechuu dha¹⁰. Qajeelfamoonni kun safuu, duudhaa fi hamilee uummataa ykn ammoo seera tumamee jiru ta'uu danda'u. Kanaaf, naamusni abbaa seerummaa waa'ee safuu, hamilee fi duudhaa uummataa waliin walitti waan hidhatuuf irra jireessaan *amala* abbootii seeraan kan walqabatu yommuu ta'u, madaalliin raawwii hojii abbootii seeraa ammoo waa'ee *hubannoo fi dandeettii* abbootii seeraa irratti kan xiyyeeffatu dha.

Lammeffaa, akkaataa raawwannaa isaaniitiin jarri lachuu garaagarummaa agarsiisuu danda'u. Ulaagaaleen naamusa abbaa seerummaa keessatti hammatamanii jiran abbootii seeraa kamirattuu utuu addaan hin baasiin raawwatinsa kan qabaatan yommuu ta'u, ulaagaaleen MRH garuu, akkaataa sadarkaa mana murtiitti ykn gosa dhaddachaatti garaagarummaa qabaachuu ykn qabaachuu dhiisuu danda'u.

Sadettaa, ka'umsa guddachuu dhimmoota lamaanii yoo ilaalles garaagarummaan kun ibsamuu ni danda'a. Sadarkaa Addunyaatti,

¹⁰ .Dikshinaariin Seeraa toora interneetii <http://legaldictionary.thefreedictionary.com /Code+of+judicial+conduct> irratti argamu, "A collection of rules governing the conduct of judges while they serve in their professional capacity" jechuun hiika.

jiraachuu naamusa abbaa seerummaaf sababni guddaan biyyoota baay'eetti amantaa uummatni qaama abbaa seerummaa irraa qabu sababa malaammaltummaa fi loogiin yeroodhaa gara yerootti hir'achaa dhufeeff akka ta'e qorannoowwan adda addaa ni ibsu.¹¹ Ka'umsa guddina MRH abbootii seeraa yoo ilaallu garuu, bakka baay'eetti sababa hir'ina hubannoo seeraa abbootii seeraatiin murtiin komii uummataa kaasuu danda'u waan kennameefi¹².

Afraffaa, sadarkaa dhimmoonni lamaan itti ibsaman yoo ilaalles garaagara. Sadarkaan raawwannaa naamusa abbaa seeraa kan bitamu Koodii Naamusa Abbaa Seerummaan (Code of Judicial Conduct) yommuu ta'u, sadarkaan raawwannaa hojii abbaa seerummaa ammoo MRH abbaa seerummaan (Judicial Performance Appraisal) keessummaa'a.

Seerota biyyaa fi naannoo keenya keessatti tumamanii yeroo ammaa hojiirra jiran tokko tokko yoo ilaalles, garaagarummaan MRH abbootii seeraa fi naamusa abbootii seeraa jidduu jiru ifa godhanii nuuf kaa'uu baatanus, dhimmoonni kunniin garaagara ta'uu nutti agarsiisu¹³.

¹¹ .Makaashaa Abarraa fi Urgeessaa Ganamoo, Naamusa Ogummaa Abbootii Seeraa fi Abbootii Alangaa,(Afaan Oromootti Alamaayyoo Taganee fi Dasaa Bulchaan kan hiikame), 2002, F.22.

¹² Fakkeenyaaf, biyya Ameerikaatti, yeroo tokko abbaan seeraa *White* jedhamtu yakka ajjeechaa irratti murtii kennamee ture akka diigamuuf yaada barreessitee turte. Yeroo kana qeequmsi ishee mudate hubannoo gahaa waan hin qabneef, yakka irratti lallaaftuu (*soft on crime*) dha jechuun madaalliin raawwii hojii jiraachuu akka qabu yaadni uummata biraa ka'aa ture (Olitti yaadannoo lak.8 ilaalaa).

¹³ Fakkeenyaaf, Heerri Mootummaa RDFI kwt. 79(4), Heerri Mootummaa Naannoo Oromiyaa Fooyyaa'e, kwt. 63(4), fi Labsiin Gumii Bulchiinsa Abbootii Seeraa Oromiyaa Irra Deebi'anii Dhaabuuf Bahe Lab.Lak.142/2000, kwt.31 jalatti sababootni abbaan seeraa tokko hojii abbaa seerummaarraa itti ka'uu *danbii naamusaa cabsuu, ykn hanqina dandeettii ykn si'oomina cimaa* ta'e agarsiisuu dha jechuun yoo tuman, sababootni kunniin walii lama ta'uu isaanii agarsiisu.

1.2.2. Tokkummaa

MRH abbootii seeraas ta'e naamusni abbootii seeraa itti gaafatamummaa abbootii seeraa mirkaneessuu keessatti shoora ol'aanaa taphatu. Kana waan ta'eef, jarri lachuu galmaan walfakkaatu jechuun ni danda'ama. Bakka tokko tokkotti ammoo walirra yeroo bu'an (overlap) ni mul'ata. Kana fakkeenyaan ibsuuf, waa'ee *dandeettii* abbaa seeraa fudhannee akka armaan gadiitti haa ilaallu¹⁴.

Abbaan seeraa *dandeettii* dhabuu isaatiin raawwannaan hojii isaa gadi aanaa yoo ta'e (fkn: dhimma hanga murteessuu qabu yoo hin murteessine ta'e, ykn deddeebi'ee dogoggora hojii irratti kan raawwatu yoo ta'e), kun hir'ina *dandeettii* ykn hojii irratti si'oomina dhabuu dha. Gama biraatiin ammoo, abbaan seeraa tokko *dandeettiin* isaa gadi aanaa ta'uu osoo beekuu *dandeettii* isaa gabbifachuuf tattaaffii kan hin goone yoo ta'e, kun hir'ina naamusaati¹⁵. Kanarraa hubachuu kan dandeenyu, dhimmumti tokko, jechuunis *dandeettiin* karaa adda addaa lama: hir'ina *dandeettii* fi hir'ina naamusaan ibsamuu danda'u isaati.

Dhimmi biraa walirra bu'insa naamusaa fi MRH abbootii seeraa ibsuu danda'u, hir'ina raawwii hojii akka hir'ina naamusaatti fudhachuun adabbii hir'ina naamusaaf taa'e abbaa seeraa irratti akka raawwatamu gochuu dha. Fakkeenyaaf, Afirikaa Kibbaa fi Filippiinsitti dogoggora seeraa abbaan seeraa uumu tokko akka

¹⁴ Fakkeenyi kun Dasaa Bulchaa fi Alamaayyoo Taganee, Qabiyyee fi Raawwannaa Dambii Naamusa Abbootii Seeraa Oromiyaa (Moojuulii II, 2000) FF.27-28 irraa fudhatame.

¹⁵ Dambii Naamusa Abbootii Seeraa fi Muudamtoota Gumii Naannoo Oromiyaa Bifa Haarayaan Bahe, Dambii Lak.02/2001, kwt.24, ilaaluun ni danda'ama.

hir'ina naamusaatti fudhachuun tarkaanfiin naamusaa akka irratti fudhatamu ta'a¹⁶. Itti dabalees, duudhaalee naamusa abbaa seerumma irratti sanadoota sadarkaa Addunyaa irratti beekamtii qaban yoo ilaallee, raawwii hojii madaaluuf ulaagaa baay'ee murteessaa ta'e jechuunis, dandeettii qaamuma naamusaa taasisuun of keessatti hammatanii argamu¹⁷. Sirna MRH abbootii seeraa biyyoota ambaa tokko tokko yoo ilaalles, dhimmoota guutummaa guutuutti duudhaa naamusaa ta'an akka ulaagaa MRH tti yommuu fayyadaman ni mul'ata.¹⁸

Walumaagalatti, ibsa olitti kenname kanarraa madaalliin raawwii hojii fi naamusti abbootii seeraa yaad-rimeewwan adda addaa lama ta'anis, waanti walitti isaan hidhu waan jiruuf tokkummaa akka qaban hubachuun ni danda'ama.

1.3. AMALOOTA SIRNA MRH BU'A QABEESSAA

Akka waliigalaatti, adeemsa MRH keessa darbee bu'aa argame irratti hundaa'uun murtiiwwan adda addaa kallattiinis ta'e alkallattiin hojjetaa dhuunfaa fi/ykn mana hojii tokko irratti dhiibbaa qabaatan ni darbu. Kana waan ta'eef, sirni MRH kamiyyuu hanga danda'ametti

¹⁶ .Olitti Yaadannoo Lak.14^{ffaa},F.28.

¹⁷ Fakkeenyaaf, ABA Model Code of Judicial Conduct,February 2007 , Canon 2,Rule 2.5,fi The Bangalore Principles of Judicial Conduct 2002, Value 6 ilaaluun ni danda'ama.

¹⁸ Fakkeenyaaf, mootummaalee naannoo Ameerikaa keessaa tokko kan taate, Utaan akkaataa abbaan seeraa tokko abbootii dhimmaa itti keessummeessu akka ulaagaa MRH tti fayyadanti. Abbaan seeraa tokko abbaa dhimmaa fi namoota biroo isa bira dhufan haala kabaja qabuun keessummeessaa? gaaffiin jedhu ammoo kallattiin waa'ee amala dhuunfaa waliin kan walqabatu waan ta'eef, dhimma naamusaa akka ta'e hubachuun nama hin dhibu.

bu'a qabeessa ta'uuti irraa eegama. Sirni MRH tokko bu'a qabeessa kan jedhamu galma barbaadame kan rukkute yoo ta'e dha. Galma barbaadame rukkuteera kan jennu ammoo amaloota armaan gadii yoo agarsiise dha:

- a) *Rogummaa fi Dhugummaa (Reliability and Validity)*
- b) *Hojii Madaalamuun Walitti Hidhamuu (Job Relatedness)*
- c) *Qabatamaan Hojiirra Ooluu Danda'uu (Practical Viability)*
- d) *Seera Jiruun Walsimuu*
- e) *Namoota Leenjii Qabaniin Geggeeffamuu Danda'uu*
- f) *Bu'aa MRH Hojjetaa Madaalameef Ifa Gochuu*
- g) *Walqunnamtii Ifa Ta'e Gochuu Danda'uu (Open Communication)*
- h) *Adeemsi Komiin Itti Dhagahamu Jiraachuu (Due Process)*¹⁹

1.4. FAAYIDAA MRH ABBOOTII SEERAA

Sirni MRH abbootii seeraa faayidaawwan hedduu qaba. Beekumsa namoota abbootii seeraa filatanii fooyyeessuu, bilisummaa guddisuu, itti gaafatamummaa cimsuu, fi raawwii hojii abbaa seerummaa

¹⁹ Amalootni kunniin P.Subba Rao fi VSP Rao, Olitti Yaadannoo Lak.3, FF.245-246 irraa fudhataman.

fooyyeessuun warreen hangafaati²⁰. Mee isaan kanniin tokko tokkoon kaafnee haa ilaallu.

1.4.1. Beekumsa Filattoota Abbaa Seeraa Fooyyeessuu²¹

Biyyootni adda addaa abbootii seeraa isaanii sirna adda addaan calaluun hojiirratti akkuma bobbaasan mara, itti fufsiisuuf tooftaalee adda addaa hordofu. Sirnoota kana keessaa tokko sirna filannoo yommuu ta’u, kunis namni tokko abbaa seeraa ta’ee yeroo murtaa’eef eerga hojjetee booda itti fufuuf²² akkuma qaama siyaasaa biroo filannoo uummataatiin sagalee barbaadamu yoo argate dha.

Sirni MRHs adeemsa saayinsaawaa ta’e keessa waan darbuuf, odeeffannoo gahaa fi amanamaa ta’e uummataaf kennuudhaan filannicha gosummaa, saala, gartummaa, siyaasaa fi kkf²³ irraa bilisa gochuun bu’a qabeessa fi haqa qabeessa taasisa jedhamee yaadama. Fakkeenyaaf, qorannoon biyya Ameerikaa keessatti dhiheenya kana geggeeffame tokko kan agarsiisu uummatni % 64 hanga %72 gahu filannoo abbootii seeraa kan geggeessu bu’aa MRH abbootii seeraa

²⁰ Institute for the Advancement of the American Legal System, Shared Expectations, Judicial Accountability in Context (University of Denver, 2006); http://www.du.edu/legal_institute_pubs/shared_expectations.pdf FF.13-18.

²¹ Akkuma 20^{ffaa}, F.13.

²² Asitti kan ibsuun barbaadame isa afaan Ingiliziin *retention election* jedhamu dha. Fakkeenyaaf, mootummaalee naannoo Ameerikaa keessaa *Tennessee fi New Mexico* sirna filannoo uummataatiin abbootiin seeraa isaanii hojiitti akka fufan ykn hojii akka dhaabachiisan taasisu. Isaan biratti kaayyoon MRH inni jalqabaas kanuma murteessuufidha (Akkaliigalaatti, Olitti yaadannoo Lak.20, miiltoo “A” ilaaluun ni danda’ama).

²³ Olitti Yaadannoo Lak.20^{ffaa}, F.14.

ka'umsa godhachuun akka ta'e dha.²⁴ Kanaaf, madaalliin raawwii hojii abbootii seeraa hubannoo namoota abbootii seeraa filatanii cimsuu keessatti faayidaa akka qabu hubachuun ni danda'ama.

1.4.2. Bilisummaa Abbaa Seerummaa Guddisuu²⁵

Madaalliin raawwii hojii abbootii seeraa fi bilisummaan abbaa seerummaa walsimumoo walitti bu'u dhimma jedhu irratti yaadawwan adda addaa lamatu jira²⁶. Yaadni tokko, madaalliin raawwii hojii abbootii seeraa bilisummaa abbaa seeraas ta'e, bilisummaa hojii abbaa seerummaa akka waliigalaatti gadi xiqqeessee kan ilaalu waan ta'eef, barbaachisaa miti kan jedhu dha²⁷. Namootni yaada kana tarkaanfachiisan yaada isaanii gosoota dhiibbaa bilisummaa abbaa seeraan walqabsiisanii ibsu. Akka isaaniitti, dhiibbaan bilisummaa abbaa seeraa irratti godhamu karaa keessaa fi karaa alaan dhufuu kan danda'u yommuu ta'u, madaalliin raawwii hojii dhiibbaa karaa alaa abbootii seeraa irratti dhufu dha jechuun hojiirra oolmaa isaa mormu²⁸. Yaadni kun gara jalqabaa irra, keessumaa dhuma bara 1970'ootaa fi jalqaba bara 1980'ootaa keessa bal'inaan afarfamaa kan ture waan ta'eef, MRH abbootii seeraa hojiirra oolchuu keessatti mormiin mudate salphaa hin turre²⁹.

Yaadni biraan ammoo yaada olitti ka'ame kanaan faallaa yommuu ta'u, innis madaalliin raawwii hojii abbootii seeraa adeemsa

²⁴ Akkuma 23^{ffaa}, F.15.

²⁵ Akkuma 24^{ffaa}, F.16.

²⁶ Olitti Yaadannoo Lak.9.

²⁷ Akkuma 26^{ffaa}.

²⁸ Akkuma 27^{ffaa}.

²⁹ Akkuma 28^{ffaa}.

fooyyaa'insaa fi to'annoo qulqul'ina hojiiti malee bilisummaa abbaa seerummaa kan dhiibu miti kan jedhu dha³⁰. Yaadni kun booda keessa manneen murtii keessatti baratamaa fi amaleeffatamaa dhufuun yaada duratti ibsame kana bakka dhabsiisaa kan adeemee fi sababoota hedduunis kan deggerame dha. Fakkeenyaaf, hayyuun maqaan isaa *Kenan* jedhamu bareeffama isaa “*ABA Offers New Way to Judge the Judges*” jedhu keessatti,

Madaallin raawwii hojii dhimma tokko ykn lama qofa irratti hundaa'uun kan geggeeffamu osoo hin taane, raawwii waliigalaa akkaataa naamusni hojii abbaa seerummaa barbaaduun raawwatamuu isaa ilaaluun kan geggeeffamu waan ta'eef, qabiyyee murtii dhimma tokko, ykn lama qofa irratti hundaa'uun qeeqama sirrii hin taaneef abbootiin seeraa akka hin saaxilamne kan isaan godhu dha jechuun kaa'a³¹.

Akka hayyuu kanaatti, madaallin raawwii hojii abbootii seeraa qaphxiilee abbaa seeraa tokko “gaarii dha” ykn “gaarii miti” jechisiisuu danda'an hunda uummata barsiisuudhaan bilisummaa isaani eega jechuu dha. Dhugumayyuu, raawwii hojii abbaa seeraa tokkoo safaruuf murtiin dhimma tokko irratti kennamu gahaa fi sirrii

³⁰ Akkuma 29^{ffaa}.

³¹ American Bar Association (ABA) Offers New Way to Judge the Judges, [http://www.law.com.jsp/law/Law_Article_Friendly.jsp?;Mulu_Sendek, Appointment and Evaluation of Judges in Ethiopia:With Special Reference to Federal Judges in Addis Ababa \(Ethiopian Civil Service University Library,1997\) F.17 \(Jijjiirraan kan kooti\).](http://www.law.com.jsp/law/Law_Article_Friendly.jsp?;Mulu_Sendek,Appointment_and_Evaluation_of_Judges_in_Ethiopia:With_Special_Reference_to_Federal_Judges_in_Addis_Ababa_(Ethiopian_Civil_Service_University_Library,1997)_F.17_(Jijjiirraan_kan_kooti).)

ta'uu baatus, hawaasa bira gahuun waa'ee abbaa seeraa murtii kenne sana irratti akka haasa'amu gochuu keessatti gahee inni qabu salphaa miti. Kun ammoo qeeqama hin taaneef abbootii seeraa saaxiluun bilisummaan isaanii akka hubamu godha. Madaallin raawwii hojii abbootii seeraa garuu, qaphxiilee ilaalamuu qaban hunda tilmaama keessa waan galchuuf, rakkoo akkasii kana ni hambisa ykn ni xiqqeessa. Kun kan agarsiisu, madaallin raawwii hojii abbootii seeraa bilisummaa abbootii seeraatti kan hin buunee fi innumaa kan cimsuu fi kan tiksuu ta'uu isaati³².

Waanti biraa madaallin raawwii hojii abbootii seeraa bilisummaa abbaa seerummaa waliin waliitti kan hin buune ta'uu agarsiisu, adeemsichi siyaasa irraa bilisa kan ta'ee fi akkaataa abbaan seeraa tokko mana murtii keessatti namoota itti keessummeessu, seera jiru itti hiikuu, fi hojii isaa itti to'atu madaaluu irratti kan xiyyeeffatu ta'uu isaati³³. Kana gochuun ammoo ciminaa fi dadhabina jiru adda baasanii beekuun cimina jiru itti fufsiisuuf; hir'ina jiruuf ammoo furmaata barbaachisaa kennuuf kan nama dandeessisu malee duudhaa bilisummaan walitti kan bu'u miti.

1.4.3. Itti Gaafatamummaa Abbaa Seerummaa Cimsuu ³⁴

Itti gaafatamummaa abbaa seerummaa jechuun adeemsa ol'aantummaa seeraa mirkaneessuuf godhamu keessatti itti gaafatamummaa abbootii seeraa fi waajjirri mana murtii ogummaa

³² Akkuma 31^{ffaa}.

³³ Olitti Yaadannoo Lak.8 fi 9.

³⁴ Olitti Yaadannoo Lak.8, FF.6-7.

isaanii fi qaama isaan hoogganuuf qaban jechuu dha³⁵. Itti gaafatamummaa abbootii seeraa kana mirkaneessuuf manneen murtii tooftaalee adda addaa fayyadamu. Sirna oliyyannoo diriirsuu, itti gaafatamummaa naamusaa kaa'uu, seerotaa fi adeemsota jijjiiruu, fi kkf³⁶ akka fakkeenyaatti maqaa dhahuun ni danda'ama. Isaan kunniin itti gaaafatamummaa abbootii seeraa mirkaneessuuf shoora ol'aanaa kan qaban yoo ta'an illee, qophaa isaaniitti guutuu hin ta'an. Fakkeenyaaf, itti gaafatamummaan ol iyyannoo irraa maddu hir'ina qabaachuu isaa hayyuun tokko akkas jechuun ibsa:

*Some Canadian judges believe the first and possibly only form of judicial evaluation is found in the possible appeal of their decisions to higher courts. This keeps the "evaluation process" within the formalities of the courts and focuses on questions of legal process and interpretation. It does not speak, however, to questions of comportment or nuances of judicial behavior in the court room.*³⁷

Akkuma hayyuun kun jedhu abbaan seeraa tokko bu'aa ol iyyannoo qofaan kan madaalamu yoo ta'e, kallattii tokko qofaan innis

³⁵ Rogell Preze Perdomo, Independence and Accountability, (2006) <http://www.worldbank.org/legal/efop/Judicial/jiconf-paper.pdf>. < Fulbaana 8,2004 kan ilaalame>.

³⁶ Shimon Shetreet, Judicial Independence: The Contemporary Debate (Netherland, Martinus nijhoff publishers, 1985) F.399.

³⁷ Dale H. Pole, *What Do Lawyers Think about Judicial Evaluation? Responses to the Nova Scotia Judicial Development Project*, the Innovation Journal: the Public Sector Innovation Journal Vol-10(2), Article 22, F. 3.

hubannoo seeraan kan ilaalamu ta'a malee, mala ykn akkaataa abbaan seeraa tokko hojii isaa itti geggeessu irratti hin xiyyeeffatu. Kana waan ta'eef, tooftaalee biroo akka dabalataatti qabaachuun barbaachisaa ta'a. Madaalliin raawwii hojii abbootii seeraa dhimmoota hammatamuu qaban of keessatti waan hammatuuf tooftaalee haaraa itti gaafatamummaan abbootii seeraa ittiin to'atamu keessaa isa tokko³⁸ jechuun ni danda'ama. Kanaaf, madaalliin raawwii hojii abbootii seeraa itti gaafatamummaa abbaa seerummaa cimsuu keessattis gahee guddaa qaba.

1.4.4. Raawwii Hojii Abbaa Seerummaa Fooyyeessuu³⁹

Akka waliigalaatti, faayidaan MRH abbootii seeraa kallattii adda addaa lamaan ibsamuu kan danda'u dha⁴⁰. Inni duraa, gama qaama bulchiinsa mana murtiin yoo ilaallu, qaamni kun faayidaa maalii argata kan jedhu yoo ta'u; inni biraan ammoo, kallattii tokkoo tokkoo abbootii seeraan yoo ilaalamu, abbootiin seeraa kun adeemsicharraa maal barbaadu kan jedhu dha.⁴¹

Bulchiinsi mana murtii tarkaanfiiwwan sirreeffamaa fi fooyyaa'insaa kan akka leenjii qopheessuu, abbootii seeraa hojii isaaniitti caalmaa agarsiisaniif onnachiiftuu adda addaa kennuu , fi kkf fudhachuuf

³⁸ Madaalliin raawwii hojii abbootii seeraa tooftaa bilisummaa fi itti gaafatamummaa ittiin walmadaalchisan keessaa isa tokko jedhamuun yeroo baay'ee kan ibsamus kanumaafi (Richard and Sharon, Olitti yaadannoo lak.8, FF 6-7 ilaaluun ni danda'ama).

³⁹ Olitti Yaadannoo Lak.20, F.18.

⁴⁰ Hon.Justice Rosaline P.Bozimo, Performance Evaluation of Judicial Officers and the Role of the National Judicial Council: the Journey So Far, F.17.

⁴¹ Akkuma 40^{ffaa}.

odeeffannoo gahaa fi sirrii ta'e barbaada⁴². Abbaan seeraa tokkos kaayyoo waliigalaa manni murtii hojjetu keessatti gahee maalii akka qabu beekuu fi sadarkaa hojii isa irraa eegamu beekuudhaan waan fooyyaa'uu qabu ofuma isaa akka fooyyeessuuf bu'aan MRH akka dubduubeetti(feedback) gargaara⁴³.

Kana waan ta'eef, madaalliin raawwii hojii abbootii seeraa hojiiwwan murtii adda addaa dabarsuu kan akka hanga miindaa, guddina sadarkaa fi jijjiirraa, fi humna namaa misoomsuun walqabatani hojjetaman fiixa baasuuf gahee inni qabu laayyoo miti. Gama bulchiinsaan murtiin qixa sirriin yoo darbe; akkasumas, humni namaa akka barbaadamutti yoo misoome, karaa biraatiin raawwiin hojii abbaa seerummaa akka waliigalaatti fooyyaa'e jechuu dha.

II. ULAAGAALAA FI MALA MRH ABBOOTII SEERAA: MUUXANNOO BIYYA AMEERIKA⁴⁴

2.1. ULAAGAALAA FI MALAWWAN: WALIIGALA

Sirna MRH kamiyyuu keessatti ulaagaalee fi malawwan madaallii dhimmoota ijoo ta'anidha. Ulaagaaleen madaallii qabatamaan hojii hojjetame sadarkaan isaa hangam akka ta'e meeshaa ittiin safarru

⁴² Akkuma 41^{ffaa},F.18.

⁴³ Akkuma 42^{ffaa}.

⁴⁴ Sirna MRH abbootii seeraa diriirsuudhaan biyyi biyyoota Addunyaa baay'eef akka *moodelaatti* ilaalamtu Ameerikaa dha. Sirnichis achii maddee biyyoota biraa dhaqqabe. Itti dabalees, Ameerikaan biyya yeroo jalqabaatiif naamusa abbaa seerummaa koodiitiin qopheessitee hojiirra oolchite dha. Madaalliin raawwii hojii abbootii seeraa fi naamusi isaaniimmoo walitti dhufeenya akka qaban ilaaluuf yaalleera. Muuxannoo biyya Ameerikaa ilaaluun kan barbaachises kanumarra ka'ameeti.

ta'ee, hojii hojjetaa madaalamuun kan walsimu, gaarii fi yaraa kan adda baasuu, fi hojiirra ooluu kan danda'u ta'uun irraa kan eegamu dha⁴⁵. Mala madaallii yommuu jennu ammoo ulaagaalee madaallii qabatama godhanii dhiheessuuf toofta fayyadamuu qabnu jechuu dha. As keessatti, waantonni hedduun kan hammataman yommuu ta'u, madda odeeffannoo adda baasuu, akkaataan odeeffannoon madda odeeffannoorraa walitti qabamu murteessuu, akkaataa bu'aan madaallii ifa itti ta'u murteessuu fi kkf maqaa dhahuun ni danda'ama.

Sirna MRH keessatti ulaagaalee fi malawwan akkaataa barbaachisummaa isaaniin walfaana kan deeman yoo ta'ellee, kana jedhamuun tokkoo fi tokko ta'anii kan murtaa'an miti. Kana jechuun, ulaagaanis ta'e malli madaallii biyyaa biyyatti, mootummaa naannoo tokkorraa mootummaa naannoo biraatti garaagarummaa qabaachuu danda'a jechuu dha⁴⁶. Hayyoonni adda addaas karaa adda addaa yoo ibsan argina⁴⁷.

⁴⁵ Olitti Yaadannoo Lak.3, F.220.

⁴⁶ Mulu Sendek, Olitti Yaadannoo Lak.31, F.9.

⁴⁷ Fakkeenyaaf, hayyuun “*Fanie J. Klien*” jedhamtu, ejjennoo cimaa abbaa seerummaa (*judicial integrity*), beekumsa seeraa (*legal knowledge*), dandeettii of ibsuu (*communication skills*), hojiif qophaa'aa ta'uu (*preparedness*), gabatee yeroo kabajuu (*punctuality*), tajaajila ogummaa ofii fi uummataa (*professional and public service*), fi abbootii seeraa biroo waliin haala bu'a qabeessa ta'en hojjechuu danda'uu jechuun ulaagaalee madaallii abbootii seeraa saddeet (8) tarreessiti. Hayyuun biraa, maqaan isaa *A.Wayne Makey* jedhamu immoo ulaagaalee MRH abbootii seeraa afur: gahumsa ogummaa, dandeettii hojii, falmii irraati yaada fudhachuu fi amala nameenyummaa jechuun eerga adda baasee booda isaan jalatti ulaagaalee xixiqqoo akkaata walfakkeenya isaaniitiin adda baasa. Fakkeenyaaf, ulaagaaleen xixiqqoo kan akka dandeettii seeraa, beekumsa seeraa, muuxannoo hojii seeraa fi qulqul'inni (bilchinni) yaada ulaagaa guddaa “gahumsa

Gara mala madaalliitti yoo dhufnu, madaalliin raawwii hojii abbootii seeraa adeemsa dheeraa keessa kana darbu dha. Adeemsa kana keessas garaagarummaan mala madaallii sirriitti calaqqisa. Fakkeenyaaf, maddii fi malli odeeffannoo dhiphachuu ykn bal'achuu danda'a. Kutaa kana jalattis muuxannoo biyya Ameerikaa ka'umsa godhachuun dhimmootuma kana ilaalla.

ogummaa”jedhu jalatti kufu. Haaluma walfakkaatuun, kaka'umsa qabaachuu, si'oomina qabaachuu fi falmii bulchuu danda'uun ammoo ulaagaalee xixiqqoo ulaagaa guddaa “dandeettii hojii” jedhu jalatti kufu (*Akka waliigalaatti, Mulu Sendek, Olitti Yaadannoo Lakk 33, FF 9-10 ilaalaa*).

2.2. ULAAGAALĒ FI MALAWWAN: MUUXANNOO MOOTUMMAALEE NAANNOO AMEERIKAA MURAASA⁴⁸

2.2.1. Koloraadoo

Koloraadootti, abbootiin seeraa ulaagaalee toorbaan: ejjennoo cimaa qabaachuu, beekumsaa fi hubannoo seeraa, dandeettii of ibsuu, hojiif

⁴⁸ Mootummaaleen Naannoo Ameerikaa lakkoofsaan hedduu dha. Nuti sirna calallii abbootii seeraa ka'umsa godhachuudhaan iddattoodhaaf lama qofa fudhannee ilaalla. Akka waliigalaatti, sirna calallii abbootii seeraa isaanii irratti hundaa'uun mootummaalee naannoo Ameerikaa garee sadiitti gurmeessuun ni danda'ama:

1. Gariin isaanii sirna qaama calaluun, yeroo baay'ee Gumii Abbaa Seerummaa jedhamuun beekamuun dhihaachuun qaama biraan raggaasisuun abbootii seeraa hojiitti bobbaasu qabu. Fkn: Koloraadoo, Alaskaa, Tenesii, Utaa, Arizoonaa fi Niwu Mekisiikoon garee kana jalatti ramadamu.
2. Gariin isaanii sirna utuu qaama biraan hin dhihaatiin kallattiimaan qaama bulchiinsaan muuduun hojiitti seensisu diriirsanii qabu. Fkn: Niwu Jersey, Virjiiniyaa, Niwu Hampshirii (New Hampshire), fi Hawwa'i (Hawaii) garee kana jalatti kufu.
3. Gariin isaanii ammoo sirna akkuma abbootii aangoo siyaasaa filannoo uummataatiin abbootii seeraa isaanii calaluun hojiitti bobbaasu qabu. Fkn: Waashingitenii fi Niwu Yoork maqaa dhahuun ni danda'ama.

Gareewwan sadan kana keessaa garee sadeffaa keessatti sirmi MRH abbootii seeraa baay'ee hin guddanne. Kanaaf, nuti kan ilaallu, sirnoota calallii kana sadan keessaa isa 1^{ffaa} fi isa 2^{ffaa} dha. Kanaaf, iddattoon keenya iddatto kaayyoowaa (purposive sampling) ta'a. Haaluma kanaan, garee duraa keessaa Koloraadoo; garee lammeffaa keessaa Niwu Jersey fudhannee ilaalla.

qophii ta'uu, kabaja hojii abbaa seerummaa eegsisuu (judicial temperament), hubannoo fi xiyyeeffannoon hojjechuu danda'uu, fi falmii godhamuu fi murtii kennamu to'achuu danda'uun madaalamu⁴⁹.

Kaayyoon madaalliis walii lama: hubannoo namoota abbootii seeraa filatanii cimsuu, fi akka abbootiin seeraa ofiin of fooyyeessan⁵⁰ dha. Qaamni madaallii geggeessuu Gumii MRH Abbaa Seerummaa jedhama⁵¹. Gumiiin kun manneen murtii ol iyyata dhagahaniif sadarkaa naannoorra kan jiru yommuu ta'u, manneen murtii sadarkaa duraan falmii dhagahaniif ammoo sadarkaa jalaatti hundaa'ee jira⁵². Baay'inni isaas, sadarkaa naannootti tokko; sadarkaa jalaatti (at local level) digdamii lama(22); walumatti, digdamii sadii(23) dha⁵³. Tokkoon tokkoon Gumii miseensota 10 kan of keessaa qabu yommuu ta'u, gurmaa'inni isaas 4 ogeeyyii seeraa; 6 ammoo ogeeyyii seeraa kan hin taane dha⁵⁴. Kan isaan filus Dursaa Abbaa Seeraa (Chief Justice), Bulchaa (Governor), Pirezidaantii Seenatii, ykn Af-yaa'ii Mana Mareeti⁵⁵.

Maddi odeeffannoo danuu dha. Jechuunis, namootni ogeeyyii seeraa ta'anii, fi hin taane kan hammatu dha. Haaluma kanaan, gareewwan walfalman, juurerootni, miidhamtoonni yakkaa, qaamoleen adda addaa seera raawwachiisan, hojjettoonni tajaajila hawaasummaa

⁴⁹. Olitti Yaadannoo lak.8, F.19,

⁵⁰. Olitti Yaadannoo Lak 20, Miiltoo "A"

⁵¹. Akkuma 50^{ffaa}, F.30.

⁵². Akkuma 51^{ffaa}.

⁵³. Akkuma 52^{ffaa}.

⁵⁴. Akkuma 53^{ffaa}.

⁵⁵. Akkuma 54^{ffaa}.

kennanii fi hojjettoonni manneen murtii madda odeeffannooti⁵⁶. Itti dabalees, sanadootni istaatistikaawaa ta’an kan akka baay’ina galmee maddeewwan odeeffannoo birooti⁵⁷. Malli maddeewwan kanarraa odeeffannoo itti guuranis akkasuma danuu dha. Haaluma kanaan, bar-gaaffiin, af-gaaffiin, akka-tasaa dhaddacha dowsachuun, galmeewwanii, fi barreeffamoota rogummaa qaban ilaaluun malawwan odeeffannoon itti guuramanidha.⁵⁸

Kana waan ta’eef, maddeewwan odeeffannoos ta’an, malawwan odeeffannoon itti guuraman danuu dha. Kun kan agarsiisu, sirni MRH abbootii seeraa Koloraadoo *sirna madaallii digirii 360*⁵⁹ ta’uu isaati.

Gara bu’aa madaalliitti yoo dhufnu, qaamni madaallii geggeessu jechuunis, Gumiin MRH Abbaa Seerummaa waan sadii godha⁶⁰. Tokkoffaa, qaphxiin giddu-galeessaa “C” ykn 2.0 fi isaa ol yoo ta’e akka abbaan seeraa sun hojiitti fufu yaada dhiheessa. Lammaffaa, qaphxiin giddu-galeessaa “C” ykn 2.0 gadi yoo ta’e akka abbaan seeraa sun hojiitti hin fufne yaada dhiheessa. Sadaffaa, odeeffannoo MRH geggeeffame irratti amantaa kan hin qabne yoo ta’e ammoo yaada dhiheessuu irraa of qusachuun marsaa madaallii itti aanutti qulqulleeffata. Bu’aan madaallii kunis uummataaf karaa adda addaa,

⁵⁶ . Olitti Yaadannoo Lak.8, F19.

⁵⁷ .Akkuma 56^{ffaa}.

⁵⁸ Akkuma 57^{ffaa}.

⁵⁹ .Sirna madaallii digirii 360 jechuun sirna madaallii maddi odeeffannoo isaa fi malli odeeffannoon itti guuramu danuu ta’uun qaamolee rogummaa qaban hunda hammachiisuu fi duguuguu danda’u jechuu dha.

⁶⁰ Olitti Yaadannoo lak.8, F.16.

fakkeenyaaf, websaayitii mana murtiin, gaazexaa fi waraqaa waa'ee filannoo abbootii seeraaf odeeffannoo kennuun ibsama⁶¹.

2.2.2. Niwu Jersey (New Jersey)

Mootummaan Naannoo Niwu Jersey sagantaa MRH abbootii seeraa kan diriirsite durii kaastee yommuu taatu, kan geggeeffamus kaayyoowwan gurguddoo afuriifi. Isaanis:

1. *Raawwii hojii abbaa seerummaa akka dhuunfaa abbootii seeraa fi akka mana murtiitti fooyyeessuu,*
2. *Sagantaa barnoota abbaa seerummaa haala bu'a qabeessa ta'een adeemsisuu,*
3. *Abbootii seeraa akkaataa dandeettii isaaniitiin bakka sirriitti ramaduun hojjechiisuu, fi*
4. *Abbootiin seeraa irraa deebi'anii akka muudamaniif haala mijeessuu dha*⁶².

Madaallin kan hoogganamu Biiroo Bulchiinsa Manneen Murtii Niwu Jerseyiin yommuu ta'u, hojii teekinikaa kan hojjetu ammoo Koree Raawwii Hojii Abbaa Seerummaa (*Judicial Performance Committee*) jedhamuun beekamu dha⁶³. Koreen kun turtii yeroo waggaa sadii kan qabu dha. Miseensotni isaas yoo xiqqaate abbootii seeraa 6, ogeeyyii seeraa 3, uummata keessaa 2, fi miseensota

⁶¹ Marla N.Greenstein, Dan Hall, and Jane Howell, Improving the Judiciary through Performance Evaluations,F.12,
[http://www.ncsonline.org/WC/Publications/KIS_JudPer Judiciary Pub.pdf](http://www.ncsonline.org/WC/Publications/KIS_JudPer%20Judiciary%20Pub.pdf)
<Fulbaana 8,2004 kan ilaalame>.

⁶² Olitti Yaadannoo Lak.20, F.43.

⁶³ .Akkuma 62^{ffaa}, F.42.

dabalataa Manni Murtii Waliigalaa bakka buusuu danda’u of keessaa kan qabu dha⁶⁴.

Ulaagaaleen madaallii baay’inaan **30** ol yoo ta’an *dandeettii seeraa, bulchiinsa abbaa seerummaa (Judicial Management)*, fi *amala jedhamuun bakka gurguddaa sadiitti gurmaa’uu kan danda’anidha*⁶⁵. Maddi odeeffannoo ogeeyyii seeraa (attorneys) yommuu ta’an, malli odeeffannoon itti funanamus bar-gaaffii dha⁶⁶. Ogeeyyiin seeraa bargaaftii deebisanis ogeeyyii abbaa seeraa madaalamu sana dura dhaabbatanii beekanidha.

Kanaaf, maddi odeeffannoos ta’e, malli odeeffannoon itti guuramu kan Koloraadoon wal bira qabnee yoo ilaallu, dhiphaa dha; sirni isaas sirna madaallii digirii 360 miti.

Gara bu’aa madaalliitti yoo dhufnu, iccitummaan kan qabamu dha⁶⁷. Kana jechuun, Biiron Bulchiinsa Manneen Murtii bu’aa madaallii (caccabbiis ta’e, cuunfaa isaa) uummataaf ifa hin godhu. Kun ammoo qeeqama baay’ee irratti kan kaase dha. Sababni isaa, sirni calallii abbootii seeraa filannoo uummataan ta’uu baatus, bu’aa madaallii uummataaf ifa gochuun faayidaa mataa isaatii qaba : qulqul’ina tajaajila abbaa seerummaa mana murtiin kennamu irratti uummatni akka mari’atuuf karaa waan saaquuf fooyyaa’insa kenninsa haqaaf ciicata gaarii ta’a⁶⁸.

⁶⁴ Akkuma 63^{ffaa}, miiltoo “A”.

⁶⁵ Akkuma 64^{ffaa}, F.42.

⁶⁶ .Akkuma 65^{ffaa}.

⁶⁷ Akkuma 66^{ffaa}, F.43.

⁶⁸ Akkuma 67^{ffaa}, F.44.

Walumaagalatti, mootummaalee naannoo Ameerikaa keessatti akkaataa fi bifti madaalliin itti geggeeffamu garaagarummaa kan qabu yoo ta'es, sirna abbootii seeraa ittiin madaalan qabaachuun barbaachisaa fi faayida -qabeessa akka ta'e hubachuun ni danda'ama.

Sirna madaallii irratti garaagarummaan kan jiru yoo ta'es, sirni madaallii caalaatti filatamu sirna isa kam akka ta'e og-barruuwwan dhimma kanaan rogummaa qaban tokko tokko ni ibsu ⁶⁹.

2.3. QAJEELFAMA MRH ABBOOTII SEERAA WOSATIIN

QOPHAA'E

Qajeelfamni MRH abbootii seeraa WOSAtiin qophaa'e kun ulaagaalee madaallii hedduu bakka gurguddaa sadiitti gurmaa'uu danda'an qaba. Isaanis:

- a) *Ulaagaa madaallii hojii murtiin (galmee ilaaluun) walqabatu.*
- b) *Ulaagaa madaallii hojii bulchiinsaan walqabatuu, fi*
- c) *Ulaagaa madallii hojii tajaajila ogummaa adda addaan walqabatu*⁷⁰

⁶⁹ Fakkeenyaaf, biyya Ameerikaatti, sirna MRH abbootii seeraa ilaalchisuun qaamoleen adda addaa barreeffama adda addaa qopheessanii jiru; Hawaasa Abbaa Seerummaa Ameerikaa (American Judicature Society), Wiirtuu Biyyoolessa Manneen Murtii Naannolee (National Center for State Courts), fi Waldaa Ogeessota Seeraa Ameerikaa, kana booda, barreeffama kana keessatti jedhamu (American Bar Association) maqaa dhahuun ni danda'ama. Isaan keessaa qajeelfamni MRH Abbaa Seerummaa WOSA tiin qophaa'e baay'inaa fi qulqul'ina hojii waan madaaluuf, caalaatti guutuu ta'uusaarrayyuu Mootummaaleen Naannoo Ameerikaa baay'een akka ka'umsaatti (as a reference) kan itti fayyadaman waan ta'eef, dhimma kana irratti akka "moodelaatti" kan ilaalamu dha. Barruu kana keessattis qabiyyee Qajeelfama kanaa gabaabinaan ibsuun kan barbaachise kanumaafi.

Tokkoo tokkoo ulaagaalee kanneeniis deebisuun ulaagaalee xixiqqootti caccabsee kaa'a. Fakkeenyaaf, ulaagaa madaallii hojii murtii jalatti ulaagaaleen adda addaa afur: hojii abbaa seerummaa irraatti ejjennoo cimaa qabaachuu danda'uu (judicial integrity), beekumsaa fi hubannoo seeraa abbaan seeraa qabu, dandeettii of ibsuu abbaa seeraa fi ilaalcha gaarii hojii abbaa seerummaa irratti qabaachuu (judicial temperament) jechuun teechisa. Ammas deebi'uun ulaagaalee xixiqqoo kana caccabsee kaa'a ⁷¹. Ulaagaaleen gurguddoo hafan lamaanis akkuma kana caccabani jiru ⁷².

Gara sirna madaalliitti yoo dhufnu, qajeelfamichi sirna madaallii digirii 360 jajjabeessa. Kana jechuun, maddi odeeffannoon irraa guuramuu fi malli odeeffannoo ittiin guuran danuu dha jechuu dha. Sirna kanaan, abbootii seeraa madaaluuf, odeeffannoon ro gummaa fi amanamummaa hanga qabaatetti olii fi gadiin, bitaa fi mirgaan, namoota ogeeyyii seeraa ta'anii fi hin taane irraa, namoota hojii abbaa seerummaa hojjetanii fi hin hojjetne irraa guurama ⁷³. Sanadoonni istaastatikaawaa ta'an, galmeewwan abbaa seeraan

⁷⁰ Judging Judges: Securing Judicial Independence by Use of Judicial Performance Evaluations, F.7.

⁷¹ Fakkeenyaaf, ulaagaan hojii abbaa seerummaa irratti ejjennoo cimaa qabaachuu jedhu ofiisaatii deebi'ee ulaagaalee xixiqqoo afur of jalatti qaba. Ulaagaan beekumsaa fi hubannoo seeraa qabaachuu jedhus akkasuma deebi'ee ulaagaalee xixiqqoo afuritti caccabee jira.

⁷² American Bar Association, *Guidelines for the Evaluation of Judicial Performance with Commentar*, kutaa v, www.americanbar.org/content/dam/aba/migrated/jd/lawyersconf/pdf/jpec_final_commentary_authcheckdam/pdf.<fulbaana 8,2004 kan ilaalame> (ammaan booda, Qajeelfama MRH Abbootii Seeraa WOSA jedhamee kan waamamu).

⁷³ Qajeelfama MRH Abbootii Seeraa WOSA, kwt.6-5-5-1.

murtaa'an, galmeewwan kuusaa dhuunfaa abbaa seeraa fi kan kana fakkaatanis akka madda odeeffannootti dhimmoota gargaaranidha. Malli odeeffannoon itti guuramus akkasuma danuu dha⁷⁴.

Qajeelfamni kun bu'aan madaallii sirna madaallii digirii 360 keessa darbee argamu ifa ta'uu qaba moo iccitiin qabamuu qaba? Ifa kan ta'u yoo ta'e eenyuuf ifa ta'a dhimma jedhus of keessatti hammateera. Ifa ta'uu fi dhiisuun bu'aa MRH abbootii seeraa kaayyoo madaallichaan walitti kan hidhamu dha⁷⁵. Kaayyoon MRH abbootii seeraa uummataaf odeeffannoo kennuu ykn ofiin of fooyyeessuu mana murtii ta'uu danda'a⁷⁶. Haaluma kanaan, kaayyoon isaa uummataaf odeeffannoo kennuu yoo ta'e, uummata bal'aaf ifa gochuun dirqama ta'a; ofiin of fooyyeessuu mana murtii gofaaf yoo ta'e ammoo uummata bal'aaf ifa gochuun dirqama akka hin taane ni hubatama. Garuu, kaayyoon madaallii kamis ta'e kam bu'aa MRH abbaa seeraa madaalamee, fi walitti qaba dhaddachaa, ykn pirezidaantii mana murtichaaf ifa ta'uu qaba⁷⁷. Haa ta'u malee, bu'aa madaallii uummataaf ifa gochuun hojii abbaa seeraa isa sirrii uummata beeksisuun amantaa uummanni mana murtii irratti qabu waan cimsuuf, bilisummaa abbaa seerummaa eegsisuu keessatti faayidaa akka qabu hubatamuu qaba.

Dhimmi biraa qajeelfama kana keessatti hammatame MRH abbootii seeraa kana eenyu abbummaan hoogganuu qaba kan jedhu dha. Kana ilaalchisuun qajeelfamichi filannoo lama mana murtii hunda caalaa

⁷⁴ Qajeelfama MRH Abbootii Seeraa WOSA, kwt. 6-5-5-3.

⁷⁵ Qajeelfama MRH Abbootii Seeraa WOSA, kwt.3-1.

⁷⁶ Qajeelfama MRH Abbootii Seeraa WOSA, kwt.2-1.

⁷⁷ Qajeelfama MRH Abbootii Seeraa WOSA, Kwt.3-2.

sadarkaa gararraarra jiru, ykn qaama abbaa seerummaa ol'aantummaan bulchuuf Heeraan aangeffamee fi itti gaafatamummaa fudhate jechuun kaa'a⁷⁸. Kanaan alattis qaamoleen biroo kan akka Waldaa Ogeessota Seeraa MRH abbootii seeraa gaggeessuu akka danda'an qajeelfamni WOSAtiin qophaa'e kun ni ibsa⁷⁹.

Gabaabumatti, sirni madaallii digirii 360 hunda hammataa fi duguugaa (*holistic and exhaustive*) waan ta'eef, raawwiin hojjetaa tokkoo maal akka ta'ee fi bu'aa inni mana hojii sanaaf buuse sirriitti agarsiisuu kan danda'u dha. Madaalliin sirna kanaan geggeeffamus madaalawaa, sirrii, akkasumas amaloota sirna MRH bu'a qabeessaan yoo ilaalamu madaallii kan kaasu waan ta'eef, tooftaa fooyyaa'insa waliigalaa argamsiisu dha jedhamee jajama. Qajeelfamni MRH abbootii seeraa WOSAtiin qophaa'es manneen murtii sirnuma kana hojiirra akka oolchan jajjabeessa.

III. HOJIIRRA OOLMAA MRH ABBOTII SEERAA KEESSATTI YAADDOOWWAN JIRAN

Sirna haaraa tokko diriirsanii hojiirra oolchuu keessatti rakkoowwanii fi qaawwonnii adda addaa mul'achuun yeroo baay'ee kan nama mudatu dha. Sirna MRH abbootii seeraa diriirsuun hojiirra oolchuunis rakkoowwan kana irraa bilisa kan ta'e miti. Fuuleffannoon kutaa kanaas rakkoowwan kana irratti ta'a.

⁷⁸ Qajeelfama MRH Abbootii Seeraa WOSA, Kwt.4-1.

⁷⁹ Qajeelfama MRH Abbootii Seeraa WOSA, Kwt.3-4.

3. 1. BAASII HOJIIRRA OOLMAA

Adeemsi MRH odeeffannoo guuruu, qaaccessuu, xiinxaluu fi hiikanii hojiirra oolchuu of keessatti hammata⁸⁰. Kun immoo baasii barbaada. Baasiin kun akkaataa bal'ina ykn dhiphina sagantaa madaalliin ol ka'uu ykn gad bu'uu danda'a. Fakkeenyaaf, sirna madaallii digirii 360 tti fayyadamuun MRH geggeessuunii, fi madda fi mala odeeffannoon itti guuramu dhiphisuun MRH geggeessuu irratti baasiin barbaachisu walqixa hin ta'u. Akkuma sirni madaallii bal'achaa deemu baasiinis duukuma ol ka'aa deema; sirni madaallii kan dhiphatu yoo ta'e ammoo baasiinis akkuma sana xiqqaata⁸¹.

3.2. GURMAA'INA MISEENSOTA KOREE MADAALLII

*Abbootiin seeraa murtii isaanii haqummaan,
alloogummaa fi of-eeggannoon akka kennan akkuma
irraa eegnu mara, namoota abbootii seeraa
madaalan irraas akkasuma. Kanaaf ammoo hanga
danda'ametti koreen madaallii loogii irraa bilisa
ta'e tokko ijaaramuu qaba. Itti dabalees, koreen
madaallii abbaa seeraa tokkoon ulaagaa ni guuta
ykn hin guutu jedhee haala ifa ta'een uummata*

⁸⁰ Qajeelfama MRH Abbootii Seeraa WOSA, Kwt 6-1.

⁸¹ Fakkeenyaaf, sagantaan yaalii MRH abbootii seeraa bara 2001 Waashingitenitti madda odeeffannoo isaa ogeeyyii seeraa fi juureroota qofa godhachuun geggeeffame abbaa seeraa tokko madaaluuf \$300 qofa kan fixe yommuu ta'u, mootummaalee naannoo biroo MRH abbootii seeraa isaanii sirna madaallii digirii 360n geggeessan kan akka Koloraadootti ammoo abbaa seeraa tokko madaaluuf \$2,400 fixeera jedhamee tilmaamama (Akkaliigalaatti, Olitti yaadannoo Lak. 22, F.63, miiljalee 290 ilaalaa).

*yommuu beeksisu of eeggannoo guddaa gochuu isaa
mirkaneeffachuu qaba*⁸².

Kun kan agarsiisu, sirna MRH abbootii seeraa keessatti koreen madaallii gahee ol'aanaa kan qabu ta'uu isaati. Dhimmi asitti xiinxala barbaadu, gahee ol'aanaa kana bahachuuf gurmaa'inni miseensota koree madaallii kun maal ta'uuti irraa eegama kan jedhu dha. Muuxannoo mootummaalee naannoo Ameerikaa baay'ee yommuu ilaallu, gurmaa'inni kun namoota ogeeyyii seeraa ta'anii fi ogeeyyii seeraa hin taane irraa kan ijaarame yoo ta'ellee, bakka guutummaa guutuutti ogeeyyii seeraa itti ta'u ni jira⁸³.

Kana irraa kan hubannu, gurmaa'inni miseensota koree MRH abbootii seeraa walfakkaataa (uniform) kan hin taane ta'uu isaati. Kanaaf, Koreen MRH abbootii seeraa haala kamiin yoo gurmaa'e bu'a qabeessa ta'uu danda'a dhimma jedhu murteessuun salphaa hin waan hin taaneef, sirna MRH hojiirra oolchuu keessatti yaaddoo dha.

3.3. QULQUL'INA ODEEFFANNOO

Yaaddoon biraa hojiirra oolmaa MRH abbootii seeraa keessatti mul'atu odeeffannoon guuramu qulqul'ina dhabuun kan walqabatu dha. Yaaddoon kun MRH abbootii seeraa geggeessuu qofa keessatti

⁸² Olitti yaadannoo Lak.20, F.63.

⁸³ Fakkeenyaaf, Koloraadootti, qaamni MRH abbootii seeraa geggeessu, Gumii Raawwii Hojii Abbaa Seerummaa jedhamuun beekamu, miseensota 10 kan qabu yommuu ta'u, gurmaa'inni isaas 4 namoota ogeeyyii seeraa ta'an; 6 namoota ogeeyyii seeraa hin taane of keessatti kan hammate dha. Masaachuuseettis (*Massachusetts*) garuu, Koreen MRH Abbaa Seerummaa miseensota 12 kan qabu yommuu ta'u, hundi isaaniyyuu ogeeyyii seeraa dha (Akka waliigalaatti, yaadannoo lak.20, miiltoo "A" ilaalaa).

kan mul'atu osoo hin taane, rakkoodhuma sirna MRH hundaati. Fakkeenyaaf, namootni madda odeeffannoo ta'an namoota madaalaman wal qixxeessanii ilaaluu dhabuu danda'u. Kun, tarii, jibba dhuunfaa, hojii abbaa seeraa keessaa isa gaarii ykn isa yaraa ta'e tokko fudhachuudhaan kaanis bifumaa sanaan ilaaluu, hojii abbaa seeraa keessaa isa yeroo dhihoo qofa fudhachuudhaan hojiiwwan kanaan duraa hojjetamanis bifuma sanaan ilaaluu⁸⁴, fi kkf irraa madduu danda'a. Kun ammoo dhuga-qabeessummaa fi amanamummaa madaallichaa gaaffii keessa kan galchu waan ta'eef, yaaddoo dha.

3.4. RINCICA ABBOOTII SEERAA (JUDGES' RESISTANCE)

Abbootiin seeraa tokko tokko MRH geggeessuun bu'aa isaa ifa gochuun addunyaa abbaa seerummaa siyaasaan booressuudhaan bilisummaa abbaa seerummaa dadhabsiisuu dha jedhanii amanu⁸⁵. Haa ta'u malee, madaalliin raawwii hojii abbootii seeraa bilisummaa abbaa seerummaa kan dadhabsiisu osoo hin taane kan dagaagsuu fi kan tiksu akka ta'e olitti agarsiisuuf yaalleerra. Kanaaf, madaalliin raawwii hojii bilisummaatti waan bu'uuf hin barbaachisu kan jedhu sababa aguuggiiti malee kan dhugaa hin ta'u. Sababni inni dhugaa, abbootiin seeraa jechuma "madaallii" jedhutti kan hin gammanne ta'uu dha.⁸⁶ Kana waan ta'eef, rincicni abbootii seeraa hojiirra oolmaa sirna MRH keessatti yaaddoo tokko dha.

⁸⁴ Isaan kunniin ibsa saayinsii bulchiinsaatiin walduraa duubaan *personal prejudice, halo effect, and recency effect* jedhamuun dhimmoota beekamanidha (Akka waliigalaatti, P.Subba Rao&VSP Rao, olitti yadannoo lak. 3, F.247 ilaalaa).

⁸⁵ Olitti Yaadannoo Lak 20, F.76.

⁸⁶ Olitti Yaadannoo Lak.37, F.7.

3.5. ADEEMSA MADAALLII KEESSATTI UUMMATA

HIRMAACHISUU

Abbootiin seeraa akkuma qaama mootummaa kamii tajaajiltoota uummataati⁸⁷. Kanaaf, keessumaa sirni madaallii diriiree jiru, sirna madaallii digirii 360 yoo ta'e, MRH keessatti uummata hirmaachisuun waanuma sirrii dha⁸⁸. Haa ta'u malee, hanqina hubannoo irraa kan ka'e bar-gaaffiiwwan qophaa'anii raabsaman qulqulleessanii guutuun deebisuu keessatti rakkinni yeroo baay'ee mudachuu mala⁸⁹. Koree madaallii geggeessuufis odeeffannoo bifa kanaan guurame calalanii xiinxaluun yeroo qisaasessuu danda'a⁹⁰.

Hir'inni hubannoo rakkoo biraas uumuu danda'a. Fakkeenyaaf, madaallii gaggeeffameen abbootiin seeraa baay'ee gahumsa qabu yoo jedhaman, sirni madaallii sun abbaa seeraa "gaarii" abbaa seeraa "yaraa" irraa adda baasuu akka hin dandeenyeetti ilaaluun sirnicha *meeriitii* dhabeessa godhanii fudhachuun ni jira⁹¹. Garuu, sababa abbootiin seeraa baay'een gahumsa qabu jedhamaniif, sirna MRH tokkoon *meeriitii* dhabeessa jedhanii gudunfuun fudhatamummaa kan qabu miti. Sababni isaa, durumaan abbootiin seeraa yommuu

⁸⁷ Olitti Yaadannoo Lak.20, F. 71.

⁸⁸ Akkuma 87^{ffaa}.

⁸⁹ Akkuma 88^{ffaa}, F.72.

⁹⁰ Akkuma 89^{ffaa}.

⁹¹ Fakkeenyaaf, MRH abbootii seeraa Kolaraadoo bara 2006 keessa geggeeffame ilaalchisee, koreen madallii abbootii seeraa 108 keessaa 3 qofti akka hojiitti hin fufneef yaada dhiheessee ture. Kun uummata biratti "adeemsichumati rakkoo qaba malee, 108 keessaa namni 3 qofti attamitti gahumsa hin qabu jedhama?" yaada jedhu uume ture (Akka waliigalaatti, olitti yaadannoo lak.20, F.67-68 ilaalaa).

calalaman gahumsi isaanii sirriitti kan mirkanaa'e yoo ta'e, gara hojiittis yoo dhufan bu'a qabeessa ta'uu waanti dhorku hin jiraatu.

3.6. BU'AA MRH HAALA SIRRII TA'EEN IFA GOCHUU

Hojiirra oolmaa sirna MRH abbootii seeraa keessattis dhimmi biraa akka yaaddooti ilaalamu bu'aa MRH haala kamiinii fi mala kamiin ifa gochuu qabna kan jedhu dha. Haala kamiin ifa gochuu qabna yommuu jennu, waantota baay'ee keessaa tokko, qabiyyeen bu'aa MRH ifa ta'uu bal'achuu moo dhiphachuu qaba yaada jedhu kan agarsiisu dha. Odeeffannoon ifa ta'u yoo bal'ate ykn yoo dhiphate rakkina mataa isaatii qaba. Yoo bal'ate, namni dubbisuuf fedhii dhabuu waan danda'uuf akka barbaadametti hubatamuu dhiisuu danda'a; yoo dhiphate ammoo ergaan guutuu ta'e darbuu hin danda'u. Kanaaf, dhimmoota kanniin lamaan wal-madaalchisanii adeemuun barbaachisaa ta'us, wal-madaalchisuu kana keessatti tokko guutuun isa biraa hir'isuun jiraachuu waan maluuf, yaaddoo dha⁹².

⁹² Rakkoon akkasii kun qabatamaatti mootummaalee naannoo Ameerikaa keessaa Arizoonaa mudatee ture. Achitti, bara 1994 ALAtti, bu'aan MRH abbootii seeraa inchii kudha-tokko- kudha-toorbaan (*11 by 17-inch*) ta'ee, *fuula 12n* ifa ta'ee ture. Barreeffamni kun *ulaagaalee madaallii, gurmaa'inaa fi ergama qaama madaallii geggeessuu fi adeemsa madaallii* guutummaatti bal'inaan kan ibsu ture. Haa ta'u malee, durduubeen uummata biraa argame "baay'ee waan bal'ateef, hin dubbifne!" kan jedhu ture. Kana irraa ka'uun bara 1996 ALAtti ammoo qabiyyee bu'aa madaallii kana inchii saddeetii fi walakkaa-kudha-tokkoon (*8 1/2 by 11 inch*) gara *fuula tokkootti* gadi xiqqeesse. Yeroo kana ammoo uummatni," raawwii hojii abbootii seeraa irratti qaamni madaallii geggeesse oddeeffannoo gahaa ta'e hin kennine!" jechuun qeeqe (Akka waliigalaatti olitti yaadannoo lak. 22, FF.72-73 ilaalaa).

Bu'aa MRH abbootii seeraa ifa gochuun wal-qabatee rakkoon biraa mul'atu, karaa maalii ifa ta'uu qaba kan jedhu dha. Yeroo kana gaaffiin deebii argachuu qabu, *kaayyoon madaallii gaggeeffamee maali* kan jedhu ta'uu qaba. Mootummaaleen Naannoo Ameerikaa tokko tokko kan akka Kansas mala uummata bal'aaf qaqqabsiisuu danda'u hunda duguuganii fayyadamu⁹³. Kanas ta'u, malli sirrii kam kan jedhu murteessuun hojii salphaa waan hin taaneef yaaddoo dha.

Walumaagalatti, yaaddoowwan olitti ka'an kanniin MRH abbootii seeraa hojiirra oolchuu keessatti kallattiinis ta'e, alkallattiin kan calaqqisani dha. Kana irraan kan ka'e, barbaachisummaa fi faayida qabeessummaa isaa irratti Addunyaan hedduu kan dubbate, kan xiinxalee fi kan barreesse yoo ta'ellee, sirnicha diriirsuun hedduu hojiirra oolcheera jechuuf iji nama hin jabaatu. Haa ta'u malee, yaaddoowwan kana maqsuunii fi sirnicha diriirsuun hojiirra oolchuun kan danda'amu akka ta'e dhimma guddaa hubatamuu qabu.

IV. MRH ABBOOTII SEERAA OROMIYAA: BU'UURA SEERUMMAA FI RAKKOOWWAN QABATAMOO

4.1. BU'UURA SEERUMMAA

Sirna tokko diriirsuun dura, gaaffiin ijoo deebii argachuu qabu, sirnichi bu'uura seerummaa ni qabaa? kan jedhu dha. Seerummaa yommuu jennu ammoo Heeraa fi seerota biroo Heera bu'uureffachuun bahan mara dabalata. Kutaa kana jalattis, sirna MRH abbootii seeraa Oromiyaa diriirsuun bu'uura seeraa qaba moo hin qabu; yoo qabaate seera attamii? dhimma jedhu xiinxalla.

⁹³ Kansas Commission on Judicial performance, Rule 14, <http://www.kansasjudicialperformance.org/index.cfm?Page=Rules> <Adoolessa 26, 2010 kan ilaalame>.

a. Heera

Biyyoota baay'ee keessatti, sirni MRH abbootii seeraa Heeraan beekamtii argatee hin jiru.⁹⁴ Heerri Mootummaa Naannoo keenyaa garuu, dhimma kanaaf beekamtii kennee jira. Heerri kun, keewwata 63 (4) jalatti, haalawwan abbaan seeraa tokko hojii abbaa seerummaarraa ka'uu itti danda'u tarreessa. Isaan keessaa tokko, Gumiin Bulchiinsa Abbootii Seeraa akka seera naamusa abbootii seeraatti badii raawwateera *ykn hanqina dandeettii hojii fi si'oomina cimaa qaba jedhee yoo murteesse dha.*⁹⁵ Hanqinni dandeettii hojii fi si'oominaa jira ykn hin jiru jedhanii murteessuun kan danda'amu ammoo sirni MRH abbootii seeraa yoo jiraate dha. Kun hin jiru taanaan akkanumaan lafaa ka'uun abbaan seeraa tokko hir'ina dandeettii hojii qaba ykn hin qabu jechuun bilisummaa abbaa seerummaa waliin walitti waan bu'uuf, sirrii hin ta'u. Kun kan agarsiisu, sirna MRH abbootii seeraa Oromiyaa diriirsuun deggersa Heera mootummaa kan qabu ta'uu isaati.

b. Labsii

Bu'uura Heera mootummaa naannoo Oromiyaa, kwt. 66tiin Gumiin Bulchiinsa Abbootii Seeraa qaama bulchiinsa abbootii seeraa isa ol'aanaa ta'uun Labsii Lak.142/2000n hundaa'eera. Labsiin kun kwt. 8 jalatti, aangoo fi hojii Gumii Bulchiinsa Abbootii Seeraa tarreesseera. Aangoowwan fi hojiiwwan tarreeffaman keessaa tokko MRH abbootii seeraa ilaalchisuun dambii fi qajeelfama baasuun

94 Fakkeenyaaf, mootummaalee naannoo Ameerikaa keessaa Arizoonaa qofati sirna MRH abbootii seeraaf beekamtii Heeraa kenne.

95. Heera Mootummaa Naannoo Oromiyaa, kwt. 63 (4) (a); Heera Mootummaa RDFI, kwt79 (4) (a).

raawwii isaas hordofuu dha⁹⁶. Haaluma wal-fakkaatuun, qaamni kun abbootii seeraa *hanqina dandeettii cimaa agarsiisanii fi gahumsa hin qabne* bu'uura dambii MRH tiin hojjiirraa geggeessuu akka danda'u kwt 8(5) jalatti aangeffameera. Kun kan agarsiisu, akkuma Heeraa, Labsiin Gumii Bulchiinsa Abbootii Seeraa Oromiyaas jiraachuu sirna MRH abbootii seeraa kan deggeru ta'uu isaati.

c. Qajeelfama

Bu'uurri seerummaa MRH abbootii seeraa inni biraa Qajeelfama Raawwii Guddina Sadarkaa Abbootii Seeraa fi Muudamtoota Gumii Manneen Murtii Naannoo Oromiyaa Lak 2/2001 dha. Qajeelfamni kun kwt. 17(1) fi 18 (1) jalatti ulaagaalee dorgommii guddina sadarkaa keessa tokko bu'aa MRH yommuu ta'u, ulaagaa kanaaf qaphxiin kennames % 60 akka ta'e ni ibsa. Haaluma kanaan, abbaan seeraa tokko gara Pirezidaantii Mana Murtii Aanaatti, gara Mana Murtii Ol'aanaatti, gara Pirezidaantii Mana Murtii Ol'aanti guddachuuf ulaagalee taa'an keessaa tokko bu'aa MRH *quubsa* ykn *sanaa ol* ta'u argachuu dha⁹⁷. Gara MMWO tti guddachuuf ammo bu'aan MRH *quubsa fi sanaa ol* ta'uu barbaada⁹⁸. *Quubsaan* meeqa kan jedhu murteessuun kan danda'amu ammoo sirni MRH abbootii seeraa yoo jiraate dha. Kunis kan agarsiisu, Qajeelfamni Lak. 2/2001 jiraachuu sirna MRH abbootii seeraaf bu'uura seerummaa isa biraa ta'uu isaati.

⁹⁶ Labsii Gumii Bulchiinsa Abbootii Seeraa Oromiyaa Irra Deebiidhaan Hundeessuuf Bahe, Lab.Lak. 142/2000, kwt.8 (6).

⁹⁷ . Qajeelfama Lak.2/2001,kwt.7 (1), 8 (1) fi 9 (1) walfaana yoo dubbifnu.

⁹⁸ Qajeelfama Lak.2/2001,kwt.10 (1).

Gabaabumatti, hundeen seerummaa sirna MRH abbootii seeraa Oromiyaa *Heera, labsiiwwanii fi qajeelfama* armaan olitti ibsaman kana akka ta'e hubachuun ni danda'ama.

4.2. RAKKOO QABATAMAA YEROO AMMAA MUL'ATU

Akka waliigalaatti, madaallin raawwii hojii abbootii seeraa faayidaalee adda addaa kan qabu ta'uu isaa kutaa tokkoffaa barruu kanaa jalatti ilaalleerra. Sirni MRH abbootii seeraa diriiree kan hin jirre yoo ta'e ammoo, faayidaaleen kunniin kan hin argamne ta'uu hubachuun nama hin dhibu.

Rakkoon qabatamaa manneen murtii naannoo Oromiyaa keessatti mul'atu garuu, irra caalaa kan inni ittiin ibsamu seerota sirna MRH abbootii seeraaf bu'uura ta'an (Heera, labsii fi qajeelfama) hojiirra oolchuu dadhabuun ta'a. Fakkeenyaaf, bu'uura Heeraa fi labsii jiruun sababa hir'ina dandeettiin Gumiin Bulchiinsa Abbootii Seeraa tarkaanfiiwwan tokko tokko abbootii seeraa irratti yommuu fudhatu, hir'ina dandeettii kana sirni qabatama godhee dhiheessu waan hin jirreef, tarkaanfiiwwan fudhataman irratti komiin akka baay'atu ykn ammoo tarkaanfii fudhachuuf odeeffannoon gahaan akka hin jiraanne godhaa jira⁹⁹. Kana irraan kan ka'e, abbaa seeraa dirqama isaa sirriitti bahatu kan hin ba'anne irraa adda baasuun rakkisaa dha. Kun ammoo hamilee abbootii seeraa ciminaan hojjetanii kan hubu ta'uusaarrayyuu amantaa uummanni murtii kennamu irratti qabu gadi

⁹⁹ Af-gaaffii Ob. Mohaammad Jimaa, Priezidaantii Mana Murtii Ol'aanaa Godina Shawaa Lixaa, Mudde 6, 2002 ALI waliin adeemsifame.

akka xiqqaatu waan godhuuf, rakkoo biraaf, fakkeenyaaf, baay'achuu ol iyyannoo dhimmootaaf kan nama saaxilu dha¹⁰⁰.

Rakkinni dhibamuu sirna MRH abbootii seeraa Oromiyaa gama guddinaa fi jijjiirraanis ni mul'ata . Haala qabatamaa manneen murtii Oromiyaa hanga bara 2001 ALI tti ture yoo ilaallu, adeemsi sadarkaa guddinaa fi jijjiirraa abbootii seeraa, seera qabeessaa fi iftooma taasisu hin turre. Kana irraan kan ka'e guddinni abbootii seeraa muuxannoo, dandeettii fi gahumsa raawwii hojii irratti kan hundaa'e osoo hin taane, naannummaa, wal-beekumsa fi hariiroo abbootiin seeraa miseensota Gumii fi Pirezidaantota waliin qaban irratti dha¹⁰¹.

Qajeelfamni sadarkaa guddinaa yeroo ammaa bahee jiru (Qaj.Lak.2/2001), sadarkaa guddinaa murteessuuf bu'aa MRH abbootii seeraa akka ulaagaa tokkootti kan kaa'ee fi kan barbaadamus quubsaa *fi/ykn* isaa ol akka ta'e kan ibsu ta'uu isaa dhimma gararraatti ilaalle dha¹⁰². Quubsaan meeqa akka ta'e murteessuuf ammoo sirni MRH jiraachuu qaba. Sirni kun waan hin jirreef, yeroo ammaa ulaagaa bu'aa MRHf xiyyeeffannoo osoo hin kenniin ykn xiyyeeffannoo kennamuu qabu osoo hin kenniin ulaagaalee biroo qofa¹⁰³ tilmaama keessa galchuun itti hojjetamaa jira. Kun ammoo tattaaffii abbaan seeraa tokko hojiirratti godhu gadi kan xiqqeessu

¹⁰⁰ Af-gaaffii Ob. Efereem Hayilee, A/Seeraa Mana Murtii Ol'aanaa Godina Shawaa Lixaa, Mudde 6,2002 waliin geggeeffame

¹⁰¹ Af-gaaffii Ob. Efereem Hayilee, Olitti yaadannoo lak.100 waliin gaggeeffame.

¹⁰² . Qajeelfama Lak.2/2001, Kwt.7 (1), 8(1), 9(1), 10(1) fi 11(1) ilaalaa.

¹⁰³ .Ulaagaaleen biroo kunniin sadarkaa barumsaa, muuxannoo hojii, fi qulqul'ina kuusaa akka ta'an Qajeelfama Guddina Sadarkaa Lak 2/2001, kwt 17 (2, 3, fi 4) jalatti ibsamani jiru.

ta'uurra darbee, gumgummii manneen murtii keenya keessaatti baay'isaa kan jiru waan ta'eef, rakkoo qabatamaa dha.

Walumaagalatti, rakkoowwan qabatamoo olitti ibsaman kun hundi dhabamuu sirna MRH abbootii seeraa irraa kan maddani dha. Kun ammoo hojjiirra oolmaa sirnichaa gaaffii yeroo taasisu.

V. YAADA GUDUNFAA FI FURMAATA

Sirni MRH abbootii seeraa faayidaawwan hedduu qaba. Beekumsa namoota abbootii seeraa filatanii fooyyeessuu, bilisummaa guddisuu, itti gaafatamummaa cimsuu fi raawwii hojii abbaa seerummaa fooyyeessuun warreen hangafa. Sirni madaallii kun deeggarsa Heeraa fi seerota biroo kan qabu yoo ta'ellee, hanga yonaatti manneen murtii Oromiyaa keessatti diriiree hojjiirra hin oolle. Kanaaf, seerota jiraachuu sirna kanaa yaaduun tumaman hojjiirra oolchuu keessatti, fakkeenyaaf tarkaanfiiwwan hir'ina dandeettiin walqabatan fudhachuu, guddinaa sadarkaa fi jijjiirraa abbootii seeraa murteessuun walqabatee qaawwonni adda addaa uumamaa jiru. Kun yeroo ammaa rakkoo qabatamaan mul'achaa jirudhas. Kana waan ta'eef, sirna MRH abbootii seeraa manneen murtii Oromiyaa keessatti diriirsuun baay'ee barbaachisaa dha.

Sirni diriiruu qabus sirna amanamummaa fi fudhatamummaa bu'aa madaallii cimsuu danda'u ta'uu qaba. Kun kan ta'u odeeffannoon baay'inaa fi qulqul'inaan mala rogummaa qabuun duguugamee yoo guurame fi xiinxalame dha. Sirni madaallii kana gochuu danda'u ammoo sirna madaallii digirii 360 jedhamuun beekamu dha. Kanaaf, manneen murtii Oromiyaa keessattis sirna madaallii digirii 360 kana diriirsuun hojjiirra oolchuun kan jajjabeeffamu dha. Kana gochuuf,

muuxannoo biyya Ameerikaa ka'umsa godhachuun akka haala qabatamaa naannoo keenyaatti saxaxuu barbaachisa. Keessumaa, sanadni MRH abbaa seerummaa WOSAtiin qophaa'e dhimmoota barbaachisoo ta'an kan akka kaayyoo, ulaagaalee, madda odeeffannoo, mala odeeffannoon ittiin guuramu, qaama abbummaan hoogganu, bu'aa madaalliin hordofsiisuu fi kkf haala ifa ta'een of keessatti hammatee waan jiruuf, akka ka'umsaatti fayyadamuun waan baay'eef gaarii ta'a.

Qaphxiin biraa barruun kun ibsuuf yaale yaaddoowwan sirna MRH abbootii seeraa hojiirra oolchuu keessatti mul'atanidha. Sirni kun akkuma faayidaa hedduu qabu mara, hojiirra oolmaarratti yaaddoowwan qaba. Haaluma kanaan, baasiin, gurmaa'ina koree madaallii murteessuun, odeeffannoo qulqul'ina qabu argachuun, rincicni abbootii seeraa fi bu'aa madaallii haala sirrii ta'een ibsuu dadhabuun yaaddoowwan beekamoo ta'anidha. Haa ta'u malee, yaaddoowwan kunniin baay'een isaanii hir'ina maallaqaa fi hubannoorratti kan rarra'an waan ta'aniif, maquu danda'u. Fakkeenyaaf, yaaddoo gama maallaqaan jiru baajatuma mootummaan jalqabuun irratti madda mallaqa biraa maddisiisuun furuun ni danda'ama. Yaaddoo gama hir'ina hubannoon mul'atus tooftaalee adda addaatti fayyadamuun itti fufiinsaan hubannoo uumuun maqsuun ni danda'ama.

Manneen murtii Oromiyaa keessattis sirna MRH abbootii seeraa hojiirra yommuu oolchinu yaaddoowwan kana tooftaama walfakkaatutti fayyadamnee maqsuun barbaachisaa ta'a. Itti dabalees, guutummaa guutuutti sirnicha hojiirra oolchuun dura, sadarkaa yaaliitiin ilaaluun ciminaa fi hir'ina jiru adda baafachuun yaaddoowwan kanaaf furmaata laachaa deemuun gaarii ta'a.